УДК: 883Н-3.081.074

СИМВОЛ ЯК ЗАСІБ РОМАНТИЧНОГО СПОСОБУ ВІДОБРАЖЕННЯ В КОНКРЕТНО-РЕАЛІСТИЧНОМУ ПИСЬМІ РАЇСИ ІВАНЧЕНКО

Ніколаєнко В.М.

У поетиці творів Раїси Іванченко важливе місце займає символізація, постійний репрезант романтичного способу відображення в конкретно-реалістичній манері розповіді історичних романів про давню Русь. Що стосується "візитної картки" романтичного типу творчості - емоційності, поетичності, посиленої метафоричності мови, ліризму, які властиві українській романтичній прозі, - вони знайшли своє відображення в манері письма авторки, хоча подекуди фраза письменниці сухувата, експресивно-стримана. Стосовно ж таких засобів, як патетичність висловлювання, велеречивість, то письменниці не завжди вдається використовувати їх економніше, урівноважувати гротеском чи іншими художніми засобами.

Символи в Раїси Іванченко - зони підвищеної емоційно-образної інтенсивності, естетичні центри художньої системи твору, які дають можливість в цілому відносити прозу письменниці до романтично-реалістичної стильової течії. Романтичному типу творчості властиво відображати людину в центрі перетину світових законів і сил. "Романтичний герой своїми масштабами, своєю значимістю повинен був відповідати тим силам реальності буття, з якими він співвідносився, як наслідок - виходити за межі людської особистості, перетворюватися в символічне втілення потенцій людства" [1,248]. За рамки людської особистості виходить образ Добрави ("Золоті стремена"), перетворюючись у символ незнищенної Батьківщини, Гайки ("Гнів Перуна") - символ волі, Нестор ("Гнів Перуна") - символ пам’яті, духовного багатства. Універсальні величини буття при романтичному типі творчості також бачаться узагальнено, тобто у вигляді символу. У романі "Зрада, або Як стати володарем" це підкидьок у сімействі лелек, що символізує швидку загибель роду оболонського рибаря Соловія, а отже, і династії Києвичів. Меч - символ єднання (оскільки складається з рукоятки і леза), символ свободи і сили, вогонь - символ життя й очищення, дуб - символ сили й довголіття, отрута - символ влади. Загалом, кожний мікро- чи макрообраз у поетиці прози Раїси Іванченко тією чи іншою мірою виявляє готовність перерости в символ.

Романтична традиція в історичній романістиці письменниці наявна і в пафосі передбачення, який пронизує її романи, постійному прагненні героїв у майбутнє, зверненні до нащадків, у почутті відповідальності перед ними, народом, у духовних і моральних пошуках героїв, їх гуманізмі.

Наявні в символіці творів Раїси Іванченко і фольклорні корені: в романі "Золоті стремена" пісня і крик немовляти - символ народу, його безсмертя, лелека - символ родинного щастя, благополуччя, нескінченності роду, який найчіткіше втілюється в романі "Зрада, або Як стати володарем", а в "Золотих стременах", "Отруті для княгині" лише згадується. Цей символ виразно вимальований на прикладі роду діда Соловія. У родині оболонського "рибаря", за звичаєм, старшого сина називали Буслом. Бусл - ім’я-символ. Як вказувалось вище, символ благополуччя, продовження й нескінченності роду. Протягом всієї сюжетної лінії оболонського "рибаря" неодноразово акцентується увага на схожості Бусла з лелекою: "... рукатий і цибатий Бусл - і справді нагадував довгоносого крилатого птаха, якому в глибокі правіки кланялись в роді Соловія" [2,45], "Цибатий, рукатий, ніс тонкий і довгий над ріденькими вусами, чуб, як віхоть пшеничної соломи, стирчить над вузьким чолом. Справді тобі лелека, бусл, чорногуз, бацян, гайстер..." [2,46]. Для посилення символічності й подачі проекції на суспільно-політичне життя держави IX століття, а потім і проектування в подальші віки, авторка паралельно розповідає про лелечу "родину", яка щовесни оселялась на обійсті Соловієвого роду. Всі нещастя цього давнього клану починаються тоді, коли до нього завітав "чужак", князь, який забрав Славину (дочку Бусла і Доброгніви) служницею для своєї дружини Чечак. Дівчина повертається додому з немовлям на руках. Якщо аналізувати цю подію з точки зору символу, то це дитя виконало згодом роль "чужака". Така думка стає явною після розповіді про нещастя в сімействі лелек (з’являється підкидьок, внаслідок чого гинуть батьки-лелеки, а молоді буслята покидають назавжди родинне гніздо), яке схоже на біду роду Соловія.

Бусл спочатку гине морально, потім помирає фізично Доброгніва, і врешті - наступає фізична смерть Бусла. Гине і мати Оскольда - Славина. Гинуть і стовпи рибальського роду - Соловій, Німаня, Сварун. Розпадається клан і, в результаті, - вимирання всього роду.

Здавалося, символічне ім’я повинно було б принести Буслові (такому зовні схожому на лелеку і далекого славного пращура Буса), його родині й родові щастя. Але він не витримує випробування владою, зрікається дружини, дітей, сім’ї, роду, своїми руками нищить його (смерть баби Красички), оскільки він піднявся, завдяки Оскольдові, у соціальному статусі вище на кілька сходинок від своїх сородичів. Зрадив рід, звичаї батьків, а отже, щастя зраджує йому.

Якщо для роду Соловія Оскольд є чужим (авторка тонко натякає на це, хоч і говорить, що Соловій, Німаня і Сварун загинули, намагаючись визволити Оскольдового сина, бо в його жилах тече кров роду оболонських "рибарів"), то для Тура - він орел, а отже, "бусли виростили орла". Бусл же відверто асоціюється з виродком, що з’явився у гнізді лелечихи на оселі Соловія: "Як глянула лелечиха, на місці зомліла. Як зирнув лелека, зірвався мов ошпарений увись. Короткошиїй, коротконогий пуцьвіріньок з широким пласким дзьобиком. Каченя, та й годі!" [2,287].

Загибель птаха означала, що щастя має зрадити соловієвому роду, бо в ньому виріс нащадок, нікчемний душею і серцем. "Згонистим, гордовитим, дратівливим ... прикипів Бусл-воєвода до гори і до їх звичаїв. Забув за рідне вогнище, за своїх синів - Гордослава та Ізтока, що вже й онуків йому народили..." [2,286]. Із повільною духовною смертю Бусла змінюється його зовнішність, ставлення до дружини, родичів, авторки: "Кривоок... Тільки й чути нарікання на Кривоока. І ніхто вже давно не називає його Буслом. Люди ніби навмисне бережуть те святе ім’я в чистоті" [2,289]. Про останні дні й хвилини життя воєводи Бусла письменниця говорить з гіркою іронією. Його духовний занепад призводить до зубожіння роду. В кінці цієї сюжетної лінії Раїса Іванченко ставить риторичне питання: "А хіба є на світі більша кара для людини, як припинити її існування в своїх нащадках?.." [2,398], яке стосується не тільки сюжетної лінії давнього оболонського роду, але й інших персонажів тетралогії: Яня Вишатича, Гостромисла, Нерадця та ін.

Модель символу лелеки, увиразнюється згадкою про орла, який є символом величі духу, безстрашності, висоти польоту, швидкості. Він позначає "ритм" благородства героїчного. Від Далекого Сходу до Північної Європи орел є птахом, що асоціюється з богами влади і війни. Здатність підніматись так високо, щоб вивищуватись й нищити більш низькі сили, є, без сумніву, основною характеристикою всієї символіки орла. У творі є порівняння Оскольда з орлом, а роду Києвичів - з орлиним гніздом: "Із орлиного гнізда Києвичів вилітає ще один орел. Он як розправляє крила! Вони мають зміцніти в польоті!" [2,261]. Дійсно, Оскольд виправдовує символічне прізвисько - це мудрий політик, дипломат, воїн. Але фатум, який висить над родом Бусла, не обходить його (в жилах Оскольда кров оболонського роду). Гинуть Оскольд, його діти, а отже, припиняє своє існування династія Києвичів.

Як бачимо, символи в романі тісно співіснують. За нерозважливість батьків розплачуються нащадки.

Щоб повнокровно і багатогранно показати силу вірувань пращурів у богів землі й неба, силу народу, усталеність його давніх традицій, а тим самим і болісні процеси прилучення до нової християнської релігії, Раїса Іванченко вплітає в художню тканину тетралогії образ дуба - дерева, "що символізує силу й довголіття" [3,188]. Найяскравіше сила впливу цього символу простежується в тому ж романі "Зрада, або Як стати володарем".

Бравлин відвертається від віри своїх батьків і, щоб не допустити повернення до коренів язичницької релігії, Костянтин (нам більш відомий як Кирило), знаючи добре "поганські" вірування, змушує зрубати дуба-нелиня, бо той, наперекір усьому, стояв майже поруч з білостінним храмом Софії: "Дуб-нелинь. В його стовбурі на рівні людського зросту стирчали вепрячі ікла... Костянтин ткнув патерицею у бік дуба...

- Бери у волхва сокиру й рубай сей дуб!

Бравлин підняв угору білясті брови, оминув зачаєний натовп, рішуче відповів:

- Не можу... Сей нелинь живий... Як сила мого народу...

Дуб стояв незрушно" [2,303-304].

Стару віру не так просто було викорінити зі свідомості народу, точніше - неможливо (це підтверджують роздуми Нестора-літописця про його власну боротьбу з вірою предків).

Сильних духом, традиціями, розумом і тілом авторка порівняє з дубом-нелинем (ігумен Никон, Величар, ковач Біда, вічний дід Гордята, Ярослав Мудрий тощо).

Присутній у тетралогії і образ-символ меча, об’єкт поклоніння багатьох давніх народів. У якості релігійного символу меч до сих пір використовується як частина церемоніального одягу єпископів східних церков. Первісне значення меча - символу болю й можливості нанести рану, а тому - свободи і сили: "В мечі можна побачити символ фізичного знищення і фізичної рішучості, так як духа і слова Божого" [3,320-321].

Ідейне навантаження символу меча висвітлюється на міфологічному рівні - на небесах, де панують язичницькі боги (очолювані Родом, котрий, старіючи, поступово втрачає владу, за яку ведуть запеклу

боротьбу його численні нащадки). Для повної ясності подальших подій, які будуть постійно проектуватися на земні діяння і на ті, що будуть відбуватися в майбутньому (в тетралогії - кінець IX-початок XШ століть), авторка змальовує картину суперечки Верховного Бога - Рода із сином Перуном. Рід не розуміє нововведень сина, прагнення допомогти народові, який йому підвладний. "Велика вина твоя, сину... Через твою самовпевненість і твоє зухвальство народ Подніпров'я став забувати своїх істинних богів... Ну скажи мені, навіщо слов'янським племенам, котрі осіли по Дніпру, Десні й Дунаю, навіщо їм тримати в руках той меч і розчленовувати свої землі на окремі держання їхніх князів?" [2,9].

"Меч мій - ось початок державної міці! Він прокладає шлях в історію,... пам'ять людства" [2,10].

Як бачимо, ця прозора проекція є натяком на стосунки князя Тура і його сина - Оскольда. Тур ревнісно ставився до сина, який з найкращих намірів намагався допомогти батькові у нелегкій справі правління державою.

В тетралогії символ меча має двояке значення. По-перше - символ державної міці, символ об'єднання слов'янських земель, яке відбувається болісно й кровопролитно (Оскольд продовжує нещодавно почату справу батька, яку остаточно вдалося завершити княгині Ользі). По-друге - символ духовної міці - навернення людей до нової християнської віри. Сина Тур у цій справі не підтримує, не знаходяться однодумці й серед бояр, бо ті розуміють, що це веде до монархії. Отже, цей процес не менш болісний.

Врешті-решт Оскольд гине від рук "находників". Полянська земля переходить до рук чужинців, адже Перуновий меч сили і влади зламаний слабшими, але заздріснішими богами.

Раїса Іванченко надзвичайно вдало використала цей багатозмістовний символ для розкриття основної думки тетралогії - об'єднання слов'янських земель у єдину державу, набуття нею сили, могутності й захисту від зазіхань зовнішніх і посягань внутрішніх ворогів.

Пов'язано з романтичним типом мислення і сприйняття світу, дійсності, як спектаклю, де кожний має своє місце на сцені і свою роль. В "Гніві Перуна" цей прийом апробується. Гайка несподівано стає бояринею, вона, наперекір думці оточуючих про її "дивність", відчуває себе лялькою, іграшкою в чужих руках, підвладною чужій волі.

Просторово-часові особливості в романістиці Раїси Іванченко про давню Русь мають кілька площин, одна з них - символічна: дорога, заметіль, світло, тьма, весняне буяння; інша - міфологічна: гнів Перуна, хрест, зрада богів, колесо часу. До того ж, кожен реалістичний образ чи картина в поетиці романістки виявляють схильність до розростання в додатково символічний простір. Образи такого типу більш продуктивні, ніж "чисто" символічні, вони ніби розщеплені на кілька прообразів, що підсилює їхню інтенсивність: фігура, яка перебуває на задньому плані, поступово переміщується наперед з метою виявлення своєї вагомості в композиції твору. Скажімо, з кожною згадкою про меч збільшується зрушення в семантиці цього художньо експресивного, історично інтенсивного слова: від драматичного значення до символічного, щоб завершитись на вічі богів, на якому було зламано перунів меч.

Модель офіційного світу в тетралогії - слов'янський олімп, де владарюють боги. Сатирично-трагічна аналогія між офіційним світом і олімпом гротескна - це ніби театр абсурду, вчинки і мова кожного з природного боку алогічні.

З фольклору авторка вводить у тетралогію також символ вогню, який у слов'ян означає споконвічний животворний дух тепла, життя й очищення (жертовне полум'я, на якому принесли в жертву Далька, погребальне кострище, звідки відправилась душа Величарова у вирій, полум'я, де спалили волхвів Сновида і Роста тощо); символ нитки, що означає Долю, життя. Переважно цей символ вплітається у роздуми персонажів. "Тривога владно всотувалась в її зболене серце. Бо над її родом знову ширяє чорними крилами зловісний Див. Мабуть, він тінню полетів за Оскольдом, коли той вибрався з полону, звив прокляте гніздо у домі сина. Ось із того гнізда викотився клубок - котиться, ниточка шовкова в'ється і враз заплутується... Бо шовкова ниточка, тонка й кручена! Була б простою - не плуталась би отак. Та що зробиш - не людина обирає свою долю, а Доля обирає людину" [2,334]. Цей символ вплетено в сюжетну лінію майже кожного можновладця (Олега, Всеволода, Данила Галицького, Буса).

Загальновідомо, що фольклорний образ лебедів означає незаплямовану чистоту, вірність, надії, початок життя. Досить вдало авторка використала його в поетичній мові тетралогії. Так, передаючи внутрішній стан Вісни, дружини Вадимової, письменниця пише: "Земля квітувала й співала, і дума Вісни летіла услід за лебединими стаями. Повнилась сумом і вірою, що світ зітканий з добра і краси, що все гріховне, мерзенне, підле - відступить..." [2,89].

Лебедині зграї у людини завжди асоціюються з надіями, найпотаємнішими мріями: "І знову - падали лебедині зграї на плеса тихих лагідних річок та озер довкола Києва-града. Падали, падали на землю, як високі мрії людські... [2,204].

Є підстави говорити про різні концептуальні аспекти відображення смерті в історичних романах Раїси Іванченко. По-перше, це героїчна смерть в екстремальній ситуації - подібна смерть оспівана в думах,

історичних піснях, легендах. Так помирають Гайка ("Гнів Перуна"), Гніва, Величар, Вадимко-гусляр ("Зрада, або Як стати володарем"), Федір Положишило ("Золоті стремена"), Степко-книжник, Велина ("Отрута для княгині"). Помирають за волю, за Батьківщину захисники Києва, Новгорода, Галицько-Волинського князівства. Але навіть традиційна для поетики фольклору і літератури, особливо для історичних романів, смерть у прозі письменниці має додатковий притчево-символічний зміст: месницю Гайку вбивають як розбійницю. Свого роду покаранням за гріхи є смерть Олега, Ігоря ("Отрута для княгині"), Гостромисла, Бусла ("Зрада, або Як стати володарем"), як спокутування вини, звільнення-смерть Нестора, Всеволода ("Гнів Перуна"), і як логічне завершення життєвого шляху - смерть Соловія, Німані, Сваруна ("Зрада, або Як стати володарем"). Смерть у поетиці історичної прози письменниці - також діло, чесно виконана робота. Велина ("Отрута для княгині"), помираючи від руки Свенельдича, передає свою чародійську силу синові, думаючи перш за все про людей. Так помирають люди з чистою совістю, які виконали свої земні обов'язки перед оточенням, рідним краєм, здатні піднятися на духовну вершину.

Позитивні герої, як правило, помирають стоячи, або в благородній дії. Смерть Велини є винятком. Вона за звичаєм українського народу, як відунка, помирає під піччю. Герої Раїси Іванченко помирають без страху. Але це не означає, що вони його не знають. У кожній складовій частині тетралогії наявний процес гуманізації людини - це практично завжди період кризи у світосприйнятті героя, вибір подальшого життєвого шляху.

Всі заголовки досліджуваних творів - образи-концентранти одночасно є наскрізними образами-символами, які несуть конструкції романних побудов: зрада дає шанс стати повноправним володарем, гнів Перуна - наслідки викорінення язичницької релігії зі свідомості народу, отрута - влада, шлях до неї, золоті стремена - стремена волі, незалежності духовної і фізичної. Як бачимо, назви романів одночасно реалістичні й символічні.

Логіка отруєння душі владою - основний мотив тетралогії - вирішується на метафоричному рівні. Правителі живуть лише насолодою владарювання над іншими, бажанням вдовольнити, возвеличити свою гординю, часто забуваючи божеські й людські закони.

Долі Тура, Оскольда, Бравлина, Будяти, Свенельда, Олега ("Зрада, або Як стати володарем"), Ольги, Ігоря, Щербила ("Отрута для княгині"), Всеволода, Володимира Мономаха, Нерадця ("Гнів Перуна") понівечені владою. Але, необхідно зазначити, що на противагу чоловікам-володарям княгиня Ольга бере на свої плечі тягар влади з острахом і одночасно з гордістю за вибір своєї долі. Княгиня Ольга, безсумнівно, як державець більш дипломатична, ніж попередники. Лейтмотивом цього образу є не крук - птах дещо зловісний, чи сокіл, а пташка, образ якої відіграє одне з чільних місць у романі "Отрута для княгині". Взагалі персонажам-володарям властиві риси птахів-прототипів, що вкотре підтверджує думку про традиційне використання авторкою образів-символів з народних пісень. Так, Рюрик - сокіл, Оскольд - орел, Олег- крук, Будята - шуліка, Гостромисл - ворон і т.д.

Надзвичайно цікавим у тетралогії є символ слова. Слово - один із найдавніших, наймістичніших символів людства. Це символ Бога, космічної енергії, "символ краси, мелодійності; материнської мови; акумулятор інформації; мудрості; духовності; етнічної самосвідомості; вічності; безмежності; духовного оберега нації; символ пророцтва, клятви" [4,118]. Він розкривається безпосередньо через образ Нестора-літописця ("Гнів Перуна"), який стверджує, що "Слово мудре - не тлінне. У ньому душа й ісходища мудрості роду людського, у ньому - пізнання, невичерпна глибинна суть!.. У Слові вміщується увесь світ - великий і нікчемний" [5,13-15]. Головну мету свого життя він вбачав у тому, щоб донести нащадкам правду про їх минувшину, поставити своє слово на сторожі єдності й міцності давньоруської землі, возвести народ руський на один кон з іншими великими народами.

Слово завжди було вагомим символом у слов'ян. Перлини давньої української літератури - "Повість врем'яних літ", "Слово о полку Ігоревім", "Повчання Володимира Мономаха" містять "чарівне слово" - заклик до єднання, братолюбія, збереження законів і поконів народних. Усвідомлюючи силу слова, Нестор у своєму літописі викладає думки не з суб'єктивної точки зору, а з позиції державницької, позиції мудрості, знаходячи навіть у мізерних діяннях зерна добра, правди, акцентуючи на них увагу. Як письменник, Нестор стоїть на таких засадах, "яко чоловік розуміє себе, як бачить себе в своїй будучині, тако й утверджує" [5,357]. За аналогічним принципом живуть і діють солунські брати-просвітителі Кирило і Мефодій ("Зрада, або Як стати володарем"). Не випадково творіння їхнього життя - слов'янська абетка має значення, подібне символу слова. Окрім Нестора, Кирила і Мефодія носіями гармонії, енергії, інформації, краси, мудрості, думки творчого духу, символу духовного оберега нації є Вадимко-гусляр ("Зрада, або Як стати володарем"), "Степко-книжник ("Отрута для княгині"), Житяна ("Гнів Перуна"), співець Митуса ("Золоті стремена").

У тетралогії наявна надзвичайно велика кількість історичних фактів і персонажів, які письменниця романізує з допомогою алегорії, символічних образів, насичуючи ними текст. Що стосується роману "Зрада, або Як стати володарем", то в цьому творі їх занадто багато. Це інколи роздрібнює ідею символу

і символізації, хоча авторка намагається досягнути зворотнього - їх злиття і взаємопідсилення. Але незаперечним є той факт, що даний твір для тетралогії є фундаментальним на рівні ідейного змісту і за хронологією висвітлення подій, у ньому закладено й обгрунтовано звернення до певних символів, які знайшли своє місце і в трьох інших складових тетралогії - "Гніві Перуна", "Золотих стременах", "Отруті для княгині" на більш тонкому філософському рівні.

Образи-символи в історичній романістиці Раїси Іванченко, особливо там, де вони використані економно ("Гнів Перуна", "Золоті стремена", "Отрута для княгині") мають запас реальності і вбирають в себе енергію всієї концепції твору. Символи в досліджуваних творах - це напрочуд ефективний засіб передачі ідейного, естетичного і емоційного рівнів, за рахунок яких авторці суттєво вдається економити творчу енергію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наливайко Д.С. Искусство: Направления, течения, стили. - К.: Мистецтво, 1980. - 288 с.
2. Іванченко Р.П. Зрада, або Як стати володарем. - К.: Радянський письменник, 1988. - 486 с.
3. Керлот Х.Э. Словарь символов. - М.: REEL-book, 1994. - 608 с.
4. Словник символів. - К., 1997. - 148 с.
5. Іванченко Р.П. Гнів Перуна. - К.: Радянський письменник, 1982. - 503 с.